

מה עוד עלינו לעשות כדי להיאבק בעמדות קיצוניות וגזעניות

במערכת החינוך?

אדר כהן*

דברים אלו נכתבו לראשונה מתוך תחושה קשה כי איננו עושים די בנושא אקוטי לחיינו בארץ הזאת. אירועים חמורים שהתרחשו בארץ בשנים האחרונות וכן נתונים ומחקרים ארוכי טווח משקפים לנו וחושפים לפנינו שוב ושוב עובדות מדאיגות בדבר היקף העמדות הגזעניות בחברה שלנו. במילה אחת קצרה וקשה – גזענות – אני מכנה את שלל התופעות שאירועים ונתונים אלה משקפים: החשש מהאחר/ שנאת האחר/ הרתיעה מהאחר/ דעות קדומות ועמדות לא-דמוקרטיות שנובעות מכל אלו. האירועים הקשים של יחסים בין יהודים לערבים הם ביטוי לתופעה רחבה יותר של שנאת "האחר באשר הוא אחר" (חרדים, עולים מאתיופיה, הומוסקסואלים, פליטים, מהגרי עבודה וכו') וחשש ממנו. תופעות אלו באו לידי ביטוי הן במחקרים שבדקו את החברה הישראלית בכללותה והן במחקרים על עמדותיהם של בני נוער.¹

לכל אלה הצטרפו בשנים האחרונות אירועים קשים בחברה הישראלית בכללם מעשי אלימות, התגררות, אמירות בוטות והשחתת רכוש, שכולם שויכו למניעים גזעניים. אירועים מסוג זה מכונים לעתים גם "פשעי שנאה" (Hate crimes). גם בקרב בני הנוער ואף בבתי הספר היו כמה וכמה אירועים של אלימות קשה שסיבותיהם "שנאת האחר". אחד האירועים החמורים והמזעזעים בהקשר זה היה הרצח של הנער מוחמד אבו-חדיר ממזרח ירושלים בשנת 2014. אירועים ונתונים אלו קיבלו חיזוק מתמיד בפגישותיי הרבות עם מורים לאזרחות ומחנכים ברחבי הארץ. המורים הביעו תסכול וחוסר אונים אל מול העוצמות של גילויי השנאה והגזענות בכיתות, ורבים סיפרו כי כמעט חדלו לדון בכיתה בנושאים שנויים במחלוקת (בייחוד בנושא היהודי-ערבי) בשל חוסר יכולתם להתמודד עם הקיצוניות ועם הגזענות בדברי אחדים מהתלמידים ועם הסערה הרגשית שהנושא מעורר. חשוב לציין כי אין מדובר במורים באזורים מסוימים או בסוג תלמידים מסוים. מדובר בתופעה מערכתית כוללת: שמעתי זאת ממורים באזור תל אביב וממורים בצפון ובדרום; ממורים לתלמידים חזקים מבחינה לימודית וחברתית-כלכלית וממורים לתלמידים חלשים מבחינות אלו; ממורים בבתי ספר ממלכתיים וממורים

---

* אדר כהן, חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה. לשעבר מפמ"ר אזרחות במשרד החינוך.
¹ לנתונים סטטיסטיים על החברה בכללותה (מבוגרים) ראו למשל תמר הרמן, אשר אריאן, יובל לבל, הילה צבן, אנה קנפלמן, ומיכאל פיליפוב, **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2010**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2010. מחקרו של פרופ' סמי סמוחה **העשור האבוד של יחסי ערבים-יהודים בישראל: סקירת ממצאי המדד בין השנים 2003-2009** שפורסם במאי 2010 (בהוצאת אוניברסיטת חיפה) שיקף עמדות שליליות של כל אחד מהצדדים על האחר. בשנת 2013 פורסם מחקרו העדכני של סמוחה: **לא שוברים את הכלים: מדד יחסי ערבים יהודים בישראל** (ירושלים וחיפה: המכון הישראלי לדמוקרטיה ואוניברסיטת חיפה), שממצאיו אינם שונים בהרבה אם כי מצביעים על בלימה במגמת ההקצנה. למחקרים על בני נוער ראו למשל דניאל בר-טל וערן הלפרין, "חינוך לדמוקרטיה והשפעתו על בני הנוער", **דור לדור** לב (2008), עמ' 21-44; נתונים שפורסמו בסקר של פרופ' כץ והמרכז להעצמת האזרח: **הנוער של היום – פני המחר של ישראל (דבריהם של משתתפי יום העיון)**, מרס 2010; אפרים יער ויסמין אלקלעי, "עמדות פוליטיות וחברתיות של הנוער הישראלי: מגמות לאורך זמן", בתוך הגר צמרת-קרצ'ר (עורכת), **גם וגם: סתירות בזהות בקרב צעירים בישראל**, הרצליה: ד"ר ראלף הקסל וד"ר רובי נתנזון, 2010, עמ' 105-185.

בחינוך הממלכתי-דתי ובמגזר הערבי. בעיה זאת שקולה בעיני לבעיות מערכתיות אחרות שמאפיינות את מערכת החינוך כגון משבר האוריינות או משבר האלימות, ונראה שיש קשר בין הדברים.

העוצמות הרגשיות של המצוקה והתסכול בקרב מורים כה רבים הם לטעמי נימוקים חזקים יותר מכל הסקרים והמחקרים לחשיבה ולפעולה מערכתית דחופה בנושא זה. לאחר שיחות עם המורים חשתי כי כל פועלנו (הרב והחשוב) בתחום של חינוך אזרחי אינו נותן מענה אמיתי ונכון לאחת הבעיות העיקריות המאיימות על החברה ועל מערכת החינוך שלנו. לצערי, על אף מסמכים רבים שנכתבו בנושא ופעולות נקודתיות רבות, מערכת החינוך טרם "הרימה את הכפפה".² להלן אציע אפוא פעולה בנושא בכמה שלבים:

- **הגדרת הבעיה וחשיבותה בסדרי העדיפויות של המערכת**
- **מסקנות מעשייה בתחום**
- **פתרונות אפשריים ברמת המערכת**

דרכי פעולה להתמודדות עם הגזענות

הגדרה של הבעיה ומקומה בסדרי העדיפויות של מערכת החינוך

בתחום החינוך הערכי הציבה לעצמה מערכת החינוך מטרות ומשימות רבות. אין נושא שאיננו מטופל, אבל השאלה היא תמיד היקף הטיפול ועומקו ומקומו בסדר העדיפויות. בשנים שעברו הודגשו שני כיוונים עיקריים (ובהם גם הושקעו ומושקעים משאבים רבים): **החינוך למעורבות חברתית ולאזרחות פעילה** (למשל מטלות הביצוע באזרחות או תעודת בגרות חברתית); **והחינוך לפטריטיזם וזהות יהודית** (למשל פרויקט הכנה לצה"ל, מסעות לפולין או מורשת תרבות ישראל). שני נושאים אלה ללא ספק חשובים ביותר, ונראה שבבתי הספר יש רצון וצמא לעסוק בהם. בקדנציה האחרונה, 2013-2014, הוכנס גם הנושא "האחר הוא אני", שלכאורה עוסק גם הוא במאבק בגזענות, אבל איננו מתמקד בו.

בשנים האחרונות מערכת החינוך עוסקת גם בבעיית האלימות, הקשורה גם היא ב"שנאת האחר", אבל העיסוק בהקשר זה הוא בעיקר בפן הייעוצי/רגשי או המשמעותי, ובעיקר בתוצאות ולא בסיבות העומק. ממחקרים עולה שהגזענות מתבטאת בראש ובראשונה בעמדות ובהשקפות, ואלה באות לידי ביטוי לאחר מכן גם במעשים (שמקצתם גולשים לאלימות, אך אין זה מלוא היקף הבעיה). הסקרים אף מראים כי דווקא בנושא הפטריטיזם ותחושת ההזדהות עם המדינה והמחויבות לה אין בעיה מערכתית בקרב בני הנוער, וזהותם היהודית והציונית של רובם איתנה והם חשים מחויבות אליה.³

לטעמי, השלב הראשון בטיפול בבעיית הגזענות והקיצוניות של תלמידינו הוא להציב (מחדש) בעיה זו כאחת הבעיות שבראש סדר היום של כלל המערכת (לצד המטרות הערכיות האחרות

---

² לאחר כתיבת נייר עמדה זה פורסם נייר עמדה מקיף של פרופ' נמרוד אלוני: **אדם מחונך עוצר בזמן! על טיפוח עמידות בפני גזענות, פשעי שנאה והיגרפות ב"נחשול"** (נייר עמדה לרגל כנס תל אביב ה-10 לחינוך מתקדם), תל אביב: המכון לחינוך מתקדם, מכללת סמינר הקיבוצים, 2015. זה נייר עמדה חשוב ומעמיק, שפורסם בפני אנשי חינוך תפיסת עולם סדורה, שמזמינה פיתוח פדגוגי ופרקטי נוסף.

³ ראו למשל תמר הרמן, ניר אטמור, אלה הלר ויובל לבל, **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012.

שפורטו). המאבק בקיצוניות ובגזענות הוא נגזרת של הנושא הרב-שנתי "האחר הוא אני", אך איננו זהה לו, שכן במקרים של עמדות קיצוניות וגזעניות ה"אחר" הוא הרחוק ביותר מה"אני", ונקודת הפתיחה לטיפול בנושא איננה יכולה להיות הנחה של הזדהות או אמפתיה (כמו למשל כשה"אחרים" הם אנשים עם מוגבלויות או אנשים מזרמים דתיים אחרים).

כשאנו באים ליישם את חוק החינוך הממלכתי, עולה שבאותה נשימה החוק דורש מאתנו "להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים" (סעיף 2) לחוק). במערכת החינוך ערכיה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית צריכים להתפרש כהזדהות עם מדינת הלאום היהודית, כתחושת שייכות ומחויבות אליה, כגאווה בה יחד עם מעורבות חברתית ואזרחית בה, ללא שנאת ה"אחר" בתוכנו או סלידה ממנו. בקדנציה של השר סער הושקעו מאמצים ומשאבים רבים בשני הרכיבים הראשונים. בקדנציה של השר פירון נוסף הרכיב השלישי, של הכרת ה"אחר" מתוך אמפתיה וסולידריות. כעת נדרש להוסיף נדבך נוסף, והוא הטיפול במקרים שבהם ה"אחר" מעצם קיומו גורם לתלמידים תחושות קשות של פחד, ניכור, סלידה ואף שנאה, שנגררות לכדי עמדות קיצוניות וגזעניות.

מסקנות מעשייה בתחום

בשנים שעברו עסקו הצוות שהובלתי במשרד החינוך ושורה של ארגונים ומומחים בתחום החינוך האזרחי בחשיבה ובכמה התנסויות במטרה להציע טיפול חינוכי לנושא המאבק בגזענות. מסקנותינו היו בין היתר אלה:

- א. **פיתוח תכניות הכשרה פדגוגיות.** מתברר כי מחקרים אקדמיים לא מעטים (בתחומים של פסיכולוגיה פוליטית וחינוך) עוסקים בעמדות גזעניות, אבל עדיין אין די "תרגום" של המסקנות הללו לקווי פעולה פדגוגיים-חינוכיים קונקרטיים. בפן הרגשי-טיפולי פרסם השירות הפסיכולוגי הייעוצי הצעה ל"כללי שיח מוגן", והאגודה לזכויות האזרח פרסמה ספר שעוסק בנושא,⁴ אבל ככלל מדובר בשדה שטרם נחרש דיו, בוודאי לא ברמה המעשית במוסדות החינוך ובגופי ההכשרה למורים.
- בשנים 2012-2015 הייתי שותף לפיתוח ולהעברה של כמה השתלמויות מורים שהתמקדו בהתמודדות עם תופעת הקיצוניות והגזענות. לתחושותי אנו רק בתחילת הדרך של פיתוח דרכי ההוראה למורים בנושא זה. עד כה השתתפו בהשתלמויות הממוקדות לא יותר מכמה מאות מורים, אם כי רובם חשו שההשתלמות תרמה להם רבות.
- ב. **שינוי הגישה כלפי העיסוק בגזענות.** במערכת החינוך נוטים לשייך את הטיפול בגזענות לנושאים כלליים ו"רכים" יותר דוגמת סובלנות או הכרת האחר (למשל במסגרת "האחר הוא אני"). בנושאים אלו המערכת מטפלת באופן נרחב, והם גם נושאים בעלי מכוונות חיובית ולא שלילית (חינוך ל"מה ראוי" ועל כן פחות מעורר מחלוקת, ולא ל"מה לא ראוי" ועל כן מטריד ורגיש). מסיבות אלו אפשר להבין את נטייתם של אנשי חינוך רבים להחזיק בעמדה (שמבוססת על עובדות, אך מוטעית מבחינה מהותית) שסוגיית הגזענות

⁴ נועה ריבלין (עורכת), **שיעור לחיים: חינוך נגד גזענות מהגן ועד התיכון**, תל אביב: האגודה לזכויות האזרח בישראל, 2015.

כבר מטופלת. כמו שעולה מהמחקר בתחום וכמו שיודעת כל מורה, העובדה שמלמדים מהי סובלנות ומה חיובי בה או שנפגשים עם "האחר", כלל וכלל אינה מבטיחה שעמדות ותפיסות קיצוניות וגזעניות בקרב התלמידים יטופלו באופן מהותי.

ג. **יכולת להתמודד עם התנגדות.** הטיפול החינוכי בנושא הגזענות הוא מצד אחד צורך אקוטי שעולה בדבריהם של מורים, מחנכים, מנהלים ומפקחים; ומן הצד האחר הוא מעורר חשש רב בהיותו "שדה מוקשים". זאת ועוד, המורים מרגישים (ובצדק) שכיום אין בידם "מפסקי מוקשים" טובים דיים לעבודה החינוכית היעילה בכיתות. על כן עצם העיסוק בנושא דורש לשבור את חומות ההתנגדות והחשש בקרב חברי הצוות החינוכי ולאפשר להם להתמודד כמבוגרים וכאזרחים עם התופעות עצמן.

מכל אלה אני מסיק שרק שילוב בין שלושה תחומים חינוכיים יכול להביא לידי שינוי אמיתי בתפיסות הערכיות, שהוא שיביא לידי שינוי התנהגותי:

הפן הקוגניטיבי. ידע, מושגים, היכרות עם מגוון קבוצות זהות בחברה, היכרות היסטורית עם תופעת הגזענות, עם השלכותיה הקשות ועם המאבק בה, וכן ידע על "האחרים השנואים", שיפחית סטראוטיפים עליהם.

הפן החווייתי. עיסוק ב"אחר" וביחסנו כלפיו על ידי חוויות כגון ספרות ואמנות, סרטים, סרטונים, ביקורים, סיורים ומפגשים.

הפן הרגשי. טיפול בסוגיית יחסנו ל"אחר השנוא" מתוך ההיבט הרגשי והפסיכולוגי, האישי והקבוצתי (במסגרת "קבוצת השווים").

שילוב בין שלושת התחומים הללו במערכת החינוך הוא יעד קשה להשגה. הוא דורש מהמורה יכולות וכישורים רבים או לחלופין שיתוף פעולה אינטנסיבי ומעמיק בין גורמים בבית הספר. גם במטה משרד החינוך או בגופי החינוך האחרים העוסקים בהכשרות המורים מדובר בשינוי של פרדיגמות העבודה הרגילות ובשיתופי פעולה שאינם מקובלים.

נראה אפוא שהמערכת חייבת לדרוש מהמורים להשתתף בהכשרות מעמיקות בנושא ולספק להם את האפשרויות ואת הכלים המתאימים לכך. עוד יש ליצור מסגרות בית ספריות לטיפול מערכתי בסוגיה, ולשם כך יש להיערך בהתאם מתוך ראייה מערכתית וארוכת טווח.

פתרונות אפשריים

אמירותיהם של ראשי מערכת החינוך בנושא ברורות ונחרצות, וטוב שיימשכו, אבל יש לפנות לאלתר גם לצד המעשי. בשנים האחרונות נכתבו דוחות, מחקרים ומסמכים בנושאים אלה, ואין טעם בהקמת עוד ועדה או בכתובת עוד מסמכים תאורטיים. עם זה דרך הפעולה איננה חד-משמעית, וקיימות כמה אפשרויות.⁵ להלן אציע כמה מהן, במטרה שיערך דיון מעמיק בעניין כך שגם משרד החינוך וגם בתי הספר יוכלו לגבש ולהוביל קו פעולה ברור:

א. **הכנסת נושא הגזענות לתכניות העבודה השנתיות של משרד החינוך במטרה שיופיע בתכניות העבודה של היחידות הרלוונטיות.** כך למשל יש להכלילו בבירור בתכנית הרב-

⁵ להצעות נוספות ברמה המערכתית ראו גם נייר עמדה של עמיתי מחזור כ"ב, **גזענות? התמודדות? הצעות למערכת החינוך**, ירושלים: בית ספר מנדל למנהיגות חינוכית, 2014.

שנתית "האחר הוא אני" בנושא נגזר ומובחן מהכותרת הכללית (הן בממד התכניות החינוכיות והן בממד התקציבי).

- ב. **הטלת גיבושה של תכנית מערכתית להתמודדות עם הגזענות בבתי הספר על "כוח משימה" משותף** שיכלול אנשי אקדמיה וארגונים, מומחים בתחומי הדעת (המוזכרות הפדגוגית), אנשי החינוך החברתי (מינהל חברה ונוער) ואנשי הפסיכולוגיה (שפ"י), ובכלל זה הקצאת משאבים מתאימים ליישום התכנית.
- ג. **שילוב הגזענות בנושא מרכזי** בעיסוקו של משרד החינוך בחינוך ערכי וגם להוסיפו לקריטריונים לתקצוב דיפרנציאלי של בתי ספר או מוסדות להכשרת מורים.
- ד. **הכללת מדדים של תפיסות עולם ערכיות כלפי "האחר" במדדי האקלים הבית ספרי במיצ"ב**. כיום נושא האלימות ונושא יחסי מורים-תלמידים נבדק, אך אין כל שיקוף של תפיסות העולם הערכיות של התלמידים כלפי ה"אחר". מדד כזה ישקף בברור באילו מוקדים ונושאים יש לטפל, על אף החשש שיציב לפנינו מראה לא נעימה.
- ה. **פיתוח מודל בית ספרי מערכתי כולל**, שיכלול את כלל אנשי החינוך הרלוונטים בבית הספר (מחנכים, מורים מקצועיים, רכזי שכבה ויועצות) במאמץ משותף להתמודד עם התופעה (בדומה למשל לפעילות המערכתית בכל בית ספר להתמודדות עם נשירה/ביקור סדיר, אלימות או שיפור הישגים).
- ו. **שילוב הנושא והדיון החינוכי והפדגוגי בו באופן מובנה בהכשרות מנהלים** ("אבני ראשה"). התפיסה של "אבני ראשה" כי המנהלים הם מנהיגים פדגוגיים של בתי הספר חייבת להתרגם גם לאופן המערכתי שהמנהל מטפל בנושאים כמו קיצוניות או גזענות.
- ז. **הטמעת ההתמודדות עם הנושא בהכשרות המורים במכללות**. כיום הנושא אמנם מטופל בקורסים בכמה מכללות, אך אינו בגדר חובה; זאת ועוד, לעתים הוא נבלע בנושאים רחבים יותר כגון סובלנות או "האחר", ועל כן ליבת האתגר החינוכי אינה מטופלת.
- ח. **הכללת השתלמות חובה בנושא זה לכל המורים בשנת סטאז'**. מורים חדשים וצעירים מתמודדים כמעט מיומם הראשון בכיתה עם אתגר העמדות הקיצוניות של אחדים מהתלמידים, ושנת ההכשרה היא הזמן המתאים ביותר לצייד אותם בכלים פדגוגיים להתמודדות עם הסוגיה.
- ט. **העצמה וחיזוק של פעולות חינוכיות קיימות** במערכת שהוכיחו את תרומתן להשגת מטרות אלו.
- י. **חיזוק התחום של חינוך לחיים משותפים** במטה המשרד ובמערכת בכלל בדגש על חיבור וקישור בין שלושה רכיבים עיקריים: הפן הלימודי, הפן החווייתי/מעשי והפן הרגשי.
- יא. **המשך האמירות הברורות של ראשי המערכת למורים ולמנהלים** בנושאים אלו באפיקים המוכרים: חוזר מנכ"ל, כנסים, נאומים וכו'. אמירות אלה צריכות לשקף את התובנה שמניעת גזענות אינה קשורה כלל ועיקר לעמדות פוליטיות ומפלגתיות. להפך. זהו תנאי מקדים ומשותף לכל מי שרוצים להבטיח שיח פוליטי לגיטימי וראוי בין ימין לשמאל, בין דתיים לחילוניים וכו'.

הטיפול בבעיה זו מורכב וסבוך, אך אני מאמין שכיום יותר מתמיד עליו להיות בגדר מחויבות מרכזית שלנו במערכת החינוך הישראלית.